

Gyönyörűné Erdei Judit

SZÚRRÁTÉT DÍSZÍTÉSŰ TÁRGYAK A BIHARI MÚZEUM TEXTILGYŰJTEMÉNYÉBEN

Jelen írásomban a „bihari specifikumnak” is nevezett bihari rátétes szűrök mintavilágának továbbéltetését vizsgálom.¹ Az útkeresés több évtizedes tárgyasult megjelenésének érdekes és gazdag anyaga található a Bihari Múzeum néprajzi gyűjteményének textíliái között. Vizsgálódásomhoz a múzeum néhány kapcsolódó tárgyát és fotóját hívom segítségül.²

A szúrrátét összetett szó. A szóösszetétel első tagja a szűr, jelentése férfifelsőkabát, pásztorok, parasztok öltötték magukra. Viselése csak a magyarságra volt jellemző, a magyarlakta területeken volt fellelhető, Erdélyben és Magyarországon.³

Előjáróban a szóösszetétel első tagjával, azzal a textíliával foglalkozom, melyhez a rátétes technika és annak motívumvilága kapcsolódik.

A szűr

A szűr alapanyaga a juhgyapjúból készült posztó, szűrposztó (pannus griseus, röviden griseus⁴), amit a gyapjúművesek, a szürkeposztó-szövők, a szűrtaácsok, vagy *szűrcsapók*⁵ készítettek el.⁶

Az 1400-as években Debrecen volt a csapómesterség⁷ központja.⁸ A szűrposztót a szövés után kallózták, ványolták, amelynek során a szövet víz és ütögetés hatására

¹ Korábbi tanulmányomban a Bihari Múzeum rátétes szűrjeit vizsgáltam. Gyönyörűné: 2014.

² Köszönetet mondok a Bihari Múzeum munkatársának, Szűcs Endrének az önzetlen segítségért, támogatásáért, valamint Kállai Irénnek a Berettyó Kulturális Központ igazgatójának és Korompainé Mocsnik Mariannának, a múzeum igazgatójának azért, hogy lehetőséget kaptam a néprajzi gyűjteményben való kutatásra, és minden segítő múzeumi dolgozónak.

Hálával tartozom továbbá Dr. V. Szathmári Ibolya néprajzkutatónak, aki folyamatosan segíti, és támogatja alkotói és kutatói tevékenységemet.

Ugyancsak hálával emlékezem a hirtelen elhunyt mesteremre, ifj. Szidor Jánosnéra, szúrrátétes népi iparművészre, aki megtanította és megszerettette velem a szúrrátétet és munkámat mindenkor támogatta.

³ Györffy 1930. (2004) 9.

⁴ Pach 2003. 128. A nagydisznódiak 1547-ből fennmaradt céhlevele szerint az itt élő szűrtaácsok nagy mennyiségben állítottak elő szűrposztót. Uo. Pach. i. m. 56.

⁵ Pach i. m. 59. A csap szó a posztókészítés előművelete, a gyapjúkötegek felbontását, tisztítását, fonásra alkalmassá „csapkodását” fejezte ki, majd a jelentésbővüléssel kiterjedt minden mesterségbeli munkálatra, amellyel a szűr(ke)posztó készült, így vált a csapó igenév magyar műszóvá és akár személy vagy utcanévvé. Pach i. m. 128.

⁶ V. Szathmári 1987. 151.

⁷ Pach i. m. 22. Az 1395-dik évi szabadalomlevélben a „debreceni szűr-vég-szövőknek” „szép szabadalmakat engedélyeztek”, amelyet később megerősítettek. Pach i. m. 21.

⁸ Györffy 1926. 49.

összemegy. Az így létrejött anyag nagyon erős, tömör, jó hőszigetelő. Ezek a tulajdonságok teszik alkalmassá arra, hogy a folyamatosan szabadban vándorló, az időjárás viszontagságainak kitett pásztorok felsőruhájának megfelelő legyen. Sokszor ennek a textíliának a megjelölésére a szűrposztó helyett röviden a szűr szót használták, így pl. a „készületlen szűr” vagy a „vég szűr” kifejezésekben.

A *szűrszabó* mesterek tevékenysége kimondottan csak a szűrök szabása és varrása volt. A mesterség központja Veszprém, Debrecen, majd Nagyvárád lett.⁹

Ezen férfi viseleti darab ősi voltát igazolja, hogy szabásmintája csupa egyenes szabásvonalakból áll. Jellegzetességei a kihajtott elej, ami nem ér össze, továbbá a nagy gallér, melynek két alsó sarkában egy-egy díszített korong, *csücskő* lóg,¹⁰ valamint a nagy bőség, amitől a szűr lepelszerűvé válik. Ujját gyakran bevarrták vagy befekelték, így tárolási funkciót látott el, mintegy tarisznyaként szolgált. Eredetileg a szűröknek nem volt nyaka.

A szűr viselésének divatja az Alföldön többször változott, általános használata a 17–18. században volt,¹¹ de virágkorát élte még a 19. században is.

A *szűrök díszítése* kezdetben a részek összeillesztésénél megerősítő céllal jelent meg. Az idők során a díszítés és a részek arányai egyes tájegységenként eltérően alakultak. A szűrökön fellelhető díszítési módok a *hímzés*, a *rátét* és a *zsinórozás*. A színes posztóval való szegést kezdetben kézzel varrták. A *csipkézés* a rátét egyik válfaja, melynek során csipkézett szélű, színes posztócsíkokat varrtak egymásra több rétegben.¹²

A szűrök *díszítőeleme* a címer motívum kivételével *kizárólag növényi dísz*,¹³ *virág*¹⁴ volt. Nem véletlenül nevezték a szűrszabók „virágózásnak” a díszítést. A bihari és erdélyi szűrök fő díszítménye a szegfű, valamint a rózsza, a tulipán és a bimbó.¹⁵

A varrógép Kárpát-medencei megjelenése után a szűrszabók a hímzett szűrök mintáit mintegy leegyszerűsítve, s annak mintájára gyorsabban és egyszerűbben készítettek rátétes szűröket, amelyek ezáltal olcsóbbak is lettek a hímzetteknel, hamar meg is kedvelték a vásárlók.

Az 1870–80-as évektől jött divatba az ún. *nyakas szűr* Hajdú, Bihar és Kolozs megyében, a földművelő népnél, valamint Bihar megyében a pásztorságnál. Jellemzője,

⁹ Györfly 1930. (2004) 16.

¹⁰ Gáborján 2000. 25.

¹¹ Gáborján i. m. 7.

¹² Györfly 1930. (2004) 72–73.

¹³ Gáborján i. m. 65.

¹⁴ Tarján 2005. 179.

¹⁵ Lengyel 1978.125.

hogy a szűr eleje itt már összeér, válla rézsútosan vágott, ez az ún. *szecc*, ami lefelé az aljáig keskenyedő sáv, a gallér folytatása volt.¹⁶

Az új nyakas szűrt¹⁷ sajátos díszítménye miatt posztórátétes szűrnek is nevezték, Nagyváradról indult el Erdély felé az 1880-as években. Formája sokkal fejlettebb szabású, mint a nyakatlan szűr. Amikor kiindulási helyén viselése hanyatlani kezdett, Kalotaszegen újra divatba jött.¹⁸ Itt már minden darab nyers posztó alapon, fekete rátétes díszítéssel készült.¹⁹ A kalotaszegi rátétes szűrök különlegessége, hogy a posztóvirágokat nem cakkozták körbe.

A rátét

A rátét díszítmény, vagy *applikálás* igen ősi technika, világszerte elterjedt díszítési mód, sok fajtája van. Lényege az, hogy egy alsó anyagra egy felső anyagot varrnak. Az alapanyag és a rátét egyaránt sokféle lehet. A bőr-, filc-, vászon-, batiszt-, tüllalapra kerülhet az alappal azonos anyagú rátét, de előfordulnak zsinór, fonál, gyöngy, gomb stb. rátétdíszítések is.

A rátét jellegzetessége, hogy a díszítményt mindig a rátett anyagrész alkotja, de ez soha nem független a háttértől, csak azzal együtt érvényesülhet. Az esztétikai értéket, a szépséget az összeillesztett anyagok összhangja adja. Fontos, hogy egymásnak megfelelő anyagok kerüljenek össze. A díszítmények elrendezése, a felületkitöltés a formának, funkciónak megfelelő kell legyen.

A díszítmények megszerkesztésénél meghatározó szerepe van a színeknek. A szín segíthet jól elkülöníteni a rátétet az alaptól, de a közeli színárnyalatok használatának is megvan a varázsa. Mindenkor fontos a színek harmonikus összecsengése, harmonikus együttléte.

A rátétdíszek lehetnek egyszerű geometrikus minták, stilizált növények, valamint figurális motívumok.²⁰

A bihari szűrök rátéte vékony posztó, vagy szövet, amelyet kezdetben nem, vagy alig metszettek ki.²¹ Későbbiekben a díszítmények levarrása után a szűrszabó egy kis csipkéző ollóval kimetszette, eltávolította a felesleges részeket.

¹⁶ Gáborján i. m. 14.

¹⁷ Györfly 1930. (2004) 31.

¹⁸ A varrógéppel való díszítést Kolozsváron Schéfer András mezőberényi magyar szabó honosította meg, aki 1870 táján telepedett le Kolozsváron és Biharból szerződtetett szűrszabó segédekkel.

¹⁹ Faragó–Nagy–Vámszer 1977. 338.

²⁰ Lengyel 1975. 45.

²¹ Erre példa a Bihari Múzeum egyik ünnepi szűrje. (Leltári szám: BM I.76.12. Gyűjtötték: Hencidán) Közli Gyönyörűné 2014. 77., 85.

Ezeket a szűrőket posztóvirágos, vagy posztómetszett virágos névvel illették,²² jellemzőjük, hogy cakkosak.²³ Fő díszítőelemük a *szegfű*, amelyek a hullámosan emelkedő szár mellett helyezkednek el. A kerek virág felső részét mindenkor cakkok veszik körül, az alsó részén kehelylevélke található. A virágok közeit gyakran szabálytalan, többnyire trapéz alakú levelek töltik ki, amelyek a külső oldalon lehetnek cakkosak.²⁴ A gallér díszei több esetben dohánylevél formába vannak elrendezve, bennük kis szimmetrikus csokrok, bokorvirágok, aszimmetrikusan hajló, vastagított töltött szárakkal.²⁵ Jankovics Marcell szerint ez a szűrűrátét „virágfája” tulajdonképpen életfa.²⁶ Szép példákat láthatunk minderre a Bihari Múzeum fekete alapon fekete és nyers alapon fekete szűrűin.²⁷

Györffy István feltételezése szerint a fekete alapon fekete rátétdíszítésű ünnepi szűrők a nép között csak itt, Bihar és Hajdú megyében voltak elterjedve.²⁸ Nagyvárad, Berettyóújfalú és Nagyszalonta mellett Derecskén is készítettek rátétes díszítésű szűrőket.²⁹ Mint láttuk, Kalotaszegen is kedvelt viselet volt.³⁰ Itt előfordult, hogy a rátét alá piros, vagy zöld alátétet tettek, ezt a technikát nevezzük aláakásnak.³¹ Ezzel lehetett fokozni az applikált szűrők cifrázását.

A szűrűrátét a bihari rátétes szűrők mintakincsének továbbéltetése

A 20. század elején egyre kevesebb igény mutatkozott a szűrők iránt. Ennek egyik oka az volt, hogy az első világháború után a posztókészítő központok kívül estek határain, ezért a posztó beszerzése problémássá vált. A korabeli Magyarországon csak egyetlen helyen, Veszprémben készítettek szűrőposztót. A szűrű háttérbe szorulását eredményezte a sokféle olcsó, gyárilag készített szövet és kész felsőruha megjelenése. A szűrűt 1930-as évektől leginkább már csak a pásztorok viselték. Később, a II. világháború után, a téeszkek megalakulásával eltűnt a hagyományos paraszti és gazdálkodói életforma, s ezzel együtt a hagyományos öltözetük is megszűnt. Így, miután nem volt

²² Györffy 1930. (2004) 67.

²³ A virágokat cakkok veszik körül.

²⁴ Gyönyörűné i. m. 75.

²⁵ Lásd: a Bihari Múzeum egyik darabja. (Leltári szám: BM I.2001.16.) Közli Gyönyörűné 2014. 80., 90–91.

²⁶ Jankovics 1998. 92.

²⁷ Erre példa a Bihari Múzeum nyers alapon fekete rátétű szűrje (Leltári szám: BM I. 2001.19.), valamint, a fekete alapon fekete szűrők két darabja (Leltári szám: BM I. 2001.16. és a BM I. 2001.17.). Közli: Gyönyörűné 2014. 72., 78., 80., 88., 90–91.

²⁸ Györffy 1930. (2004). 61.

²⁹ Györffy 1930. (2004). 54–57.

³⁰ Kósa–Szemerkényi 1997. 129. 1. kép

³¹ Györffy 1930. (2004). 67–72.

igény a szűrkészítésre, az ebből a mesterségből élők is más tevékenység után néztek. A szűrszabó mesterség kihalásával, a magyarországi paraszti öltözködésből a durva, szűrposztó felsőruhák végérvényesen elmaradtak.³²

Szerencsére azonban a pástorság körében akadtak olyanok, akik a változások közepette is szinte egyedülként ragaszkodtak hagyományos életmódjukhoz, így viseletükhöz is, ezáltal jelentős mértékben nekik köszönhetjük azt, hogy a szűr viselete és készítése nem merült teljesen a feledés homályába.

Az életmód változásával a hagyományos kézműves mesterségek léte jelentős veszélybe került. Központi beavatkozás próbált ezen segíteni úgy, hogy az állami vezetés 1953-ban két minisztertanácsi rendeletben határozta meg a tennivalókat. Az egyik rendelet életre hívta a *Háziipari és Népi Iparművészeti Szövetkezetek Országos Szövetségét*,³³ kijelölte annak működési területét és feladatait, továbbá rendelkezett a *Népi Iparművészeti Tanács*³⁴ megszervezéséről, feladatáról. A másik rendelet a „*Népművészet Mestere*” cím alapításáról és adományozásáról szólt³⁵. Mindezek az intézkedések a népművészeti tárgyak nagy mennyiségű termelését irányozták elő és az alkotók ösztönzésére szolgáltak.³⁶

Az ötvenes években országszerte megalakuló háziipari szövetkezetek ott szerveződtek, ahol még élő hagyománya volt valamelyik népművészeti ágak. Tudományos felkészültségű szakemberek segítettek abban, hogy az új igényeknek, követelményeknek megfelelő tárgyak készüljenek. A kiindulás ismétlésből, másolásból állt, a szövetkezetekben azonban hamar kiemelkedtek azok, akik a tervezésben is jeleskedtek, tudásukat *Népi Iparművész* címmel ismerték el. A kor igényeinek megfelelő alkotások létrehozását ösztönözték a szakmai pályázatok és pályadíjak is.³⁷

A háziipari szövetkezeteknek kedvelt alkotói ágazata volt a *szűr-rátét-készítés*, sokan tanulták meg készítési technikáját, sokan, sokfelé alkottak és kísérleteztek, számos bedolgozónak nyújtott kereseti lehetőséget. Ugyanakkor a szövetkezetekben olyan mesteremberekkel is találkozhatunk, akik egykori mesterségüket folytathatták ebben az új szervezeti formában. Tudásuk, tapasztalatuk nagy segítség volt az egyes kézműves ágazatok újbóli életre hívásában.

Így volt ez a szűr-rátét-készítés terén is. *A legmesszebbre azok a tervezők jutottak a szűrök mintáinak továbbéltetésében, akik a bihari rátétes szűröket vették alapul.*

³² Flórián 1997. 625.

³³ Rövidítése: HISZÖV

³⁴ Röviden: NIT

³⁵ Fekete 1983. 9.

³⁶ Domanovszky – Varga 1973. 2.

³⁷ Domanovszky – Varga i. m. 2–3.

Megtartották a díszítményeket és egészen új, csodálni valóan bonyolult szerkesztési módokat találtak ki, új színhatásokra törekedtek. Új funkciót találva a szűrátét-készítésnek kis- és nagyméretű lakástextilek sorozatait készítették el. A legkiemelkedőbb alkotók között említhetjük a derecskei *id. Erdei Lajost* és *iff. Erdei Lajost*, a berettyóújfalui *Mezei Andrást*³⁸ és budapesti *Tóth Lajost*, akik meghatározó egyéniségek voltak ebben a szakmában.³⁹ Úttörő tevékenységükért mindannyian megkapták a Népművészet Mestere kitüntetését. A rátétes, vagy applikációval díszített szűrők mintavilága és technikai megoldásai igen jelentős mértékben az ő munkásságuk által maradtak fenn az utókor számára, s váltak nagy mennyiségben gyártható terméké. Mezei András – aki kezdetben szűrszabó volt, majd szűrátét-készítő lett a Háziipari Szövetkezet tagjaként – az általa készített lakástextileket *díszmunkáknak* nevezte,⁴⁰ hiszen igazából csak a szűrők díszítményeit éltették tovább.⁴¹ Az új funkciójú szűrátétes munkák színvilágukban eltértek a kiinduló forrástól, mintázatukat pedig mindenkor a díszítendő textília felületéhez, formájához és funkciójához igazodóan tervezték meg.

A háziipari szövetkezeteknek köszönhetően tehát országosan ismertté váltak a szűrátétes munkák, a népművészeti bolthálózat révén pedig sokfelé elkerülhettek, külföldre is szállították azokat. Így együttesen – háziipari szövetkezet, egykori mesterek alkalmazása, a szövetkezet bedolgozói és bolthálózata – felbecsülhetetlen szerepet tölthettek be abban a tekintetben, hogy ez a kézműves tevékenység fennmaradhatott és napjainkig megőrződött.

A rendszerváltást követően, a háziipari szövetkezetek egymás után szűntek meg. Mára már csak egy működik közülük, Heves megyében. Az idős mesterek közül országsszerte sajnos egyre kevesebben élnek és dolgoznak már. Jelenleg nincs megoldva a mesterség hivatalos oktatása sem, továbbélése veszélybe került.

*A szűrátét-készítés napjainkban*⁴²

A szűrátétes díszítésű tárgyak már nem posztóból, hanem filcből készülnek. Ez az alapanyag géppel nemezelt, színezett gyapjúból készül, nevezik Rába nemeznek is. Metszéskor nem rojtosodik ki, de mivel nem szövött, ezért nem is olyan tartós.

³⁸ Béres 1955. 40.

³⁹ Domanovszky – Varga 1983. 29.

⁴⁰ V. Szathmári 2002. 21.

⁴¹ Ezeken a munkákon, a fekete alapon piros rátét alkalmazása különösen kedvelt volt, pedig ilyen színösszeállítással szűrők díszítéseként korábban nem találkozhattunk.

⁴² A szerző szűrátét készítő népi iparművész, a Népművészet Ifjú Mestere cím birtokosa, szűrátét-szakoktató, szűrőkészítő, szakoktatóként tanítja ezt a mesterséget húszéves szakmai gyakorlattal. (*A szerk. megjegyzése*).

A munkafolyamat

A tervezésnél és előrajzolásnál a valóságos méretekkel dolgozunk. A kerek virágok megformázása, ún. kiütése⁴³ után következik a két anyag egymáshoz rögzítése gombostűzéssel. Az előrajzolást száraz, elmosott szappannal,⁴⁴ esetleg dukkfestékekkel végezzük.

A levarrásnál két, esetleg három⁴⁵ különböző színű filcanyagot varrunk egymásra hagyományos⁴⁶ varrógéppel, a bihari motívumokból megszerkesztve és a szűrátétben használt szerkesztési szabályokat követve. Ezután csipkéző ollóval a felső anyagból kimetsszük, eltávolítjuk a felesleges részeket úgy, hogy az alsó filcanyag ne sérüljön. Ez a technikai megoldás a szűrők rátétes díszítményének metszésével teljesen megegyezik. A metszés 1–2 mm távolságra történik a levarrástól.

A minták egy részét levelezéses technikával tovább díszíthetjük, amely során a megfelelő helyre hosszúkás, csepp formájú lyukat vágunk, metszünk.

A darabok szélének lezárási módja függ a tárgy méretétől, funkciójától. Ha szükséges, hogy erős legyen, mint pl. egy falvédő, amit felfüggesztenek, tehát bírnia kell a tárgy súlyát, gyakran levarrott szél alkalmazunk, egyébként a terítők többségét szélcakkozással is díszítjük. Ekkor kiütővassal mintát ütünk az alsó anyag szélére.

A mintázásnál használt speciális szűrátétes eszközök az *alaklemezek*, a *sablonok*,⁴⁷ a *derékszögvas*,⁴⁸ a *kiütővas*,⁴⁹ a *csipkéző olló*⁵⁰ és a *szélcakkozó*.⁵¹

Csak a szűrátétnél használt szakkifejezések: *metszés*, *kiütés*, *szélcakkozás* és *alárakás*.

Bihari szűrátétes minták

Mint már korábban említettem, a *bihari szűrátétes minta* jellegzetessége, hogy növényi ornamentikát tartalmaz, kivételt egyedül a magyar címer képez.

Legjellegzetesebb alkotóelemei: kerek virágok, hosszú virágok, rozetták, csücskők (ezek egykor a szűr gallérjának sarkán lévő csücskö nevű részen helyezkedtek el),

⁴³ A kiütővasról lásd a 49. jegyzetet. A kiütővassal történő kiütést nem minden szűrátét-készítő alkalmazza, pl. ifj. Erdei Lajos nem kedvelte. Számomra azért megfelelő, mert a kiütött szél vezeti a szemet, segíti a szabályosabb forma kialakítását. Mesteremtől, ifj. Szidor Jánosnéól így tanultam, neki közvetve a fent említett Erdei Lajos volt a mestere.

⁴⁴ A szappan nyoma csak addig marad az anyagon, amíg szükséges, utána könnyű eltávolítani.

⁴⁵ Ez az alárakásos technikánál fordul elő.

⁴⁶ Vagy átalakított

⁴⁷ Fém-, papírkarton formák, különböző méretű körök, szívek, dohánylevelek.

⁴⁸ A terítők sarkának pontos megszerkesztéséhez.

⁴⁹ Speciálisan átalakított bőrlyukasztó a kerek formák szabályos létrehozására.

⁵⁰ Nagyon éles hegyű olló.

⁵¹ A terítők szélének díszítésére szolgál.

nagyobb térkitöltők: a szív- és dohánylevél formák, egyéb térkitöltők: indák, levelek, szegélyek, továbbá díszítések, nyargalások.

Hangsúlyos elemként van jelen továbbá a *cakk*, mely két vonalelemből áll. A cakkok mérete fél centiméter. Funkciója lehet szegély, lezárás, vagy belső részek közötti elválasztás. A körbe levart cakksor a kör középpontja felé néz. A kör közepe felé, a töből kiindulva egy virág nő ki. A fenti teljes körforma derecskei jellegzetesség. A bihari kerek virágok tövéénél kehelylevélke található.

A *szűrrátétes mintával díszített tárgyak* köre igen széles. Közöttük egyre nagyobb számban találunk napjaink igényeinek megfelelő és ahhoz igazodó, új funkciójú textíliákat is. Szűrrátét-díszítéssel készülnek különböző méretű és formájú terítők, falvédők, továbbá újságtartó, kefetartó, szalvétatartó, koktélsett, pénztárca, tolltartó, szemüvegtok, tőpárna, tarisznya, hátizsák, papírzsebkendő-tartó, könyvjelző, naplőborító, könyvborító stb.

A szűrrátét-díszítés megkomponálásában a díszítőelemek megformálásán, kialakításán túl fontos szerepe van az alapanyag és a rákerülő rátét *színe* megválasztásának, variálásának is. Gyakran használatos a piros-fekete, a nyers-piros, a drapp-zöld, a drapp-barna színpár. A színek megfordításával a variációk száma tovább növekszik. Az újabb és újabb színű és árnyalatú filcanyagok megjelenésével tovább bővül a színvariációk köre is. Napjainkban kedvelt színhasználat a két azonos, vagy hasonló árnyalatú filc összedolgozása.

A díszítettség fokozására itt is – mint egykor a bihari posztómetsett szűrőkön – gyakran az *aláarakás technikája* szolgál. Ekkor az alap és a rátét közé új, más színű filcanyag kerül, amely – az indákat kivéve – minden minta alatt megjelenhet. Két fajtája van, az egyik az árnyékosan metsett, a másik, amikor a harmadik szín teljes szépségében érvényesül. Ezek az ún. szűrrátétes *színhármasok* piros-nyers-fekete, vagy drapp-nyers-zöld stb. színekben fordulnak elő, igen gazdag variációs lehetőséget hordoznak magukban.

A Bihari Múzeum szűrrátétes mintával díszített tárgyai

A múzeum textilgyűjteménye egyedülállóan gazdag, átfogó képet ad a rátétes szűrők mintáinak továbbéltetésének folyamatáról, a kezdeti kísérletektől egészen annak mesteri kiteljesedéséig.

Ezek a tárgyak mind színben, mind méretben, mind formavilágban, mind pedig rendeltetésüket tekintve sokféleséget mutatnak. A gyűjtemény több mint ötven évet

ölel fel, s a fél évszázad csaknem minden jelentős alkotótójától őriz a rájuk jellemző mintaszerkesztésű, szín- és motívumvilágú munkákat. A vizsgált tárgyak – egy kivétellel – a lakástextilek csoportjába tartoznak: párnahuzatok, különböző méretű, formájú és színű terítők, valamint mesterien szerkesztett, nagyméretű falvédők. A használati tárgyakat egy táska képviseli.

Lakástextilek

A lakástextíliák *mintaszerkesztésének* és *-tervezésének* időbeni változásait nagyon jól nyomon követhetjük a gyűjtemény *díspárnáit* vizsgálva.

A korai időszak szép példája egy *díspárnahuzat*⁵² (*I. tábla 1. kép*), mely az alapanyagokon túl a mintaszerkesztésével, motívumaival, kehelylevélkés virágmintáival, színvilágával és széllezárásával teljes mértékben megőrizte a bihari rátétes szűrők gallérjának szerkezetét. A középponti díszítmény a két alsó sarokból középirányba tükörképként néző egyforma bokorvirág, benne címer motívummal. A bokorvirágok csúcsa felett egy kisebb bokorvirág található a nyak felé függőleges irányba szerkesztve. A mellettük lévő térkitöltők folyamatos mintája egy-egy töből indul ki. Az egész párna teljes egészében olyan, mint egy szűrgallér, annak mintegy másolata.

Kissé szokatlan megoldás, hogy a kehelyleveles kerekvirágoknál a belső minta nem kapcsolódik a többi részhez, külön helyezkedik el. Ez az eljárás a levarrást nehezítette meg, mert így a folyamatosság megszakadt. Veszélyt is rejt magában, mert hamarabb kibomolhat a varrás. A hosszú virágok belső mintája ugyanakkor egybekapcsolódó.

A szélek négy soros nyargalása – ami ebben az esetben csigának nevezett minta – és a belső minta között egy *gyári farkasfog* képezi az átmenetet, akárcsak régen a szűrőkön. Emiatt ez a díspárna kivételt képez a gyűjtemény lakástextíliái között. Máshol gyári készítmény nem jelenik meg a mintákban. A párna hátulja is érdekes, mert az elej és hátsó rész színvilágának felcserélésével egyfajta játékoság fedezhető fel a munkán. A fekete filc alapon egyetlen díszítmény található, az elején látható bokorvirág mintáktól eltérő, középen elhelyezett, yers színű bokorvirág (*I. tábla 2. kép*). Ugyanezen megoldás megtalálható egy *fekete alapon piros rátétű díspárnán*⁵³ is (*II. tábla 2. kép*), melynek külön érdekessége az is, hogy itt az elej díszítményei között egyáltalán nincs bokorvirág. Bihari jellegzetességként ugyanakkor megmaradt a virágok kehelylevélkés formája, a térkitöltők,⁵⁴ valamint a szűrők gallérján és szeccén megjelenő négy-

⁵² Leltári szám: BM I.89.42. (belső rész h.: 40 cm, sz.: 33 cm)

⁵³ Leltári szám: BM I.89.41. (h.: 60 cm, sz.: 30 cm)

⁵⁴ Indák, levelek, tölgyfalevél és félcseresznyés farkasfog.

soros nyargalás és levarrt szél is. (II. tábla 1. kép). Mindkét darab alkotója az egyik utolsó berettyóújfalui szűrszabó,⁵⁵ Mezei András.⁵⁶

Szerkesztésben sok rokon vonás fedezhető fel a már bemutatott *piros-fekete* és egy *drapp-zöld párnahuzat*⁵⁷ (III. tábla 1. kép) között. Mindkettőn megtalálható a széleket lezáró négy soros nyargalás, a levarrt szél. A belső minta mindkét esetben félcseresznyés farkasfog, amely egy sormintát ölel körbe. A kerek virágok és hosszú virágok belső elemei egy minta szép variációi. A hosszú virágok leveles toboz motívumok. A sorminták régen a rátétes szűrők aszaj részén helyezkedtek el.

A drapp rátétű párnát a 20. században készítették Berettyóújfaluban. Sormintájának töve többször fordul át a másik irányba, így szaggatottabbá válik, mint a piros rátétűé, valamint a virágok közötti rész kidolgozása is aprólékosabb. A drapp párnahuzaton az indák helyén nagyobb zárt részek találhatók. Ezt a zártságot jól ellensúlyozza a farkasfog ritka mintája, mert itt előtűnik az alapszín.

A sarkoktól induló motívumoknál, az oldal közepénél 2-2 egymás mellé csúsztatott hosszú virág oldja meg az átmenetet. Ez a rész kevésbé lendületes, folyamatos. A mintaszerkesztés, a motívumok kiegyensúlyozottságot, nyugalmat árasztanak. Az eredeti tulajdonos szerint berettyóújfalui Tóth Lajosnak,⁵⁸ a Népművészet Mesterének munkája, akinek Mezei András szűrszabó volt⁵⁹ a mestere.

Az utóbbi két párnahuzat az új formának és funkciónak megfelel, már nem másolják a szürgallérok elrendezését. Mindkét tárgy díszítése azonos szerkesztési elvet követ, téglalapformát képez, melynek közepét farkasfoggal emeli ki készítője, továbbá a farkasfog és a tölgyfalevél minta folyamatát megszakítja, áttöri.

A drapp párnahuzat (III. tábla 1. kép) mértani hatású, kissé merev, mert minden formája szögletes, élére állított négyzet,⁶⁰ vagy hosszanti elrendezésű téglalap. Széle levarrásánál a sarkazásos technika kezdetleges. A kerek virágokon és a cseresznye formáján látszik, hogy készítője nem használt kiütővasat. Ez jellemző a többi párnára is.

⁵⁵ V. Szathmári 2011. 106.

⁵⁶ Mezei András szűrszabó, szűrrátétes (1885–1969) Berettyóújfaluban. 1954-ben kapta meg a Népi Iparművész, 1959-ben a Népművészet Mestere címet. V. Szathmári 2002. 21. Dr. Sándor Mihályné Nagy Gabriella tanítónő arra ösztönözte Mezei Andrást, hogy a mesterség fortélyait adja tovább. I. Sándor–Sándor 2014. 285–286. Műhelyében tanult Reményi Béláné tanárnő is. Uo., ill. Nagy–Paróczai–Tárné 2006. 61.

⁵⁷ Leltári szám: BM I.2014.104. (h.: 59 cm, sz.: 39,5 cm).

⁵⁸ Tóth Lajos (1911–1976) szűrszabó, szűrrátétes, Berettyóújfaluban. 1955-ben kapta meg a Népi Iparművész, 1959-ben a Népművészet Mestere címet. V. Szathmári 2002. 23. Ugyanakkor van adat arról, hogy a berettyóújfalui Koós Imre is készített hasonló párnahuzatot. Bihari Múzeum adattára VIII. Ad/1818-2001.

⁵⁹ V. Szathmári 2002. 23.

⁶⁰ Ami a középmotívum.

A piros rátétű párnahuzat középponti körszerű főmintája és a többi rész szögletesége között ellentét feszül. A szerkesztési tudás hiányosságát mutatja, hogy a belső rész kerek virágaiban nem körformába illő, hegyes formájú belső virágok vannak, és a tölgyfaleveleknek sincs megfelelő töve. Elég szokatlan megoldás az is, hogy a sorminta virágai fejjel befelé néznek.

Mesteri szerkesztési tudásról, kifinomult ízlésről tanúskodik *Erdei Lajos*⁶¹ 1970-es években készített *díszpárnája*⁶² (III. tábla 2. kép). A derecskei szűrőket kutatva rátaláltam Kiss Zsigmond⁶³ derecskei műhelyében készült rátétes cifraszűrőkre,⁶⁴ ahol a virágok töve még bihari kehelylevélkés⁶⁵ volt. Erdei Lajos szűrszabó családja ezen változtatott. A virágok körüli rész ezen a párnán is már kehelylevélkék nélküli szegfűkből áll, teljes kör- vagy cseppformát képeznek. Ifj. Erdei Lajos munkáin az Erdei szűrszabó család által készített derecskei szűrők, jellegzetes, rátétes motívumait éllette tovább, az ő újító szelleme révén ez a virágforma vált elterjedté.

A tárgy formája az előzőekhez képest változik, de a funkció megmaradt. A szélek eldolgozása is újszerű, a terítőkre jellemző. A párna hátulsó anyagát és az alapot összevarrás után egyszerre ütötték ki szélcakkozóval. Ezt a kifejezetten szűrőrátétes technikát örököltette meg a Bihari Múzeum archív fotója⁶⁶ (IV. tábla 1. kép), melyen a berettyóújfalui Mezei András szűrszabó, szűrőrátétes, népi iparművész, a népművészet mestere szélcakkozást végez. (Az alkotótól a Bihari Múzeum néprajzi gyűjteménye egy fekete alapon piros szűrő mintadarabot őriz.⁶⁷)

Erdei Lajos a párna szögletes alapformáját ügyes térszerkesztéssel körré alakította. A sarok hosszú virágos megoldása lehetővé teszi a szemet gyönyörködtető átmenetet, mert innentől már a körformák dominálnak, amiket a szintén a Bihari Múzeumban őrzött nagy körzővel⁶⁸ szerkesztett meg (IV. tábla 2. kép).

⁶¹ Valószínű, hogy ifj. Erdei Lajos a készítő, aki édesapja műhelyében tanulta ki a szűrszabó mesterséget. Id. Erdei Lajos (1880–1955) Derecskén alkotó népi iparművész (1955). Domanovszky–Varga 1983. 241. Ifj. Erdei Lajos (1910–1976.) hosszabb szünet után 1955-ben tért vissza a régi szakmájához, és még ebben az évben elnyerte a Népi Iparművész, majd 1965-ben a Népművészet Mestere címet. V. Szathmári 2002. 25. A család más tagja is a szűrőrátétes-készítő mesterséget követte, így ifj. Erdei Lajos testvére, Szabó Sándorné Erdei Piroska (1913–1998) is, aki 1967-ben megkapta a Népművészet Mestere címet. V. Szathmári 2002. 29.

⁶² Leltári szám: BM I. 2014.106. (III. tábla 2. kép)

⁶³ Kiss Zsigmond derecskei szűrszabó. Györffy 1930 (2004) 54. (Sajnos több adat nem ismert Kiss Zsigmondról).

⁶⁴ Györffy 1930 (2004). 60. 51. kép, 61. 52. kép

⁶⁵ Györffy 1930 (2004). 60–61.

⁶⁶ Bihari Múzeum Adattára (Leltári szám: BM.VIII.1018–99.)

⁶⁷ Leltári szám: BM. I.89.45. Közli Gyönyörűné 2014. 93.

⁶⁸ Leltári szám: BM I.74.294.

Az előző két párnahuzathoz hasonlóan itt is megjelenik a sorminta, amelynek indái aprólékosan kidolgozottak. A közép-motívum hat hegyével a párna közepe felé mutató dohánylevél, amit farkasfog választ el az előző szerkezeti egységtől. A derecskei rátétes szűrők aláakasztós módszerét használja a párna minden olyan részletén, ahol ez megvalósítható, még a levelezett koszorúk esetében is. A szélek koszorúja a közép-minta dohányleveleiben tér vissza.

A mértani formák ellentétét, a négyzet statikusságát, a közép-minta nyugalmát a körformába elrendezett sorminta ferdén forduló, kerek virágainak lendületessége ellensúlyozza. Számos, új megoldást láthatunk az előzőekhez képest, ami mesteri szerkesztési tudásról tesz tanúbizonyságot. Erdei Lajosról nem véletlenül tartják azt, hogy a bihari tájon a legmagasabb művészi színvonalon őrizte meg és fejlesztette tovább a cifraszúrt díszítő posztórátétét.⁶⁹

A díszpárnákat, párnahuzatokat tanulmányozva megállapítható, hogy a posztómet-szett szűrőkről jelentős méretváltozás nélkül kerültek át a díszítmények az új funkciójú textíliákra. A piros rátétdíszítésű díszpárnán⁷⁰ pl. a széleket a levarrás előtt 4,5 centiméteres, négysoros nyargalás zárja le, mely a sarkoktól indul és a szűrőkön alkalmazott módon keretezi a párnahuzatot. A farkasfog, a cseresznye és virág motívumok mérete sem változott meg.⁷¹

A lakástextíliák körében a párnahuzatok mellett kedvelt volt a *terítő* is, melyekre ugyancsak szép példákat találunk a gyűjtemény anyagában. Formáját és méretét tekintve igen sokféle lehet. A szerkesztés és tervezés ezeken már teljesen elszakad a szűrők gallérjának rendjétől. A szűrőráttét díszítésű párnák közül a legutóbb elemzettel⁷² mutatnak nagy rokonságot, ami abból eredhet, hogy alkotóik a derecskei Erdei Lajos tanítványai voltak, látták az ő, esetleg családtagjai munkáit.

A kör alakú *terítők* többsége kisméretű. A méret és mintakincs adta korlátok itt hangsúlyozottabban jelentkeznek. Mindezek ellenére közöttük nincs két közel egyforma mintázatú *terítő* sem. Mindegyik derecskei virágdíszítménnyel készült.

A zöld alapon drapp rátétes kisterítő (*V. tábla 1. kép*) közép-mintájának hatfelé osztottsága Erdei Lajos párnájával rokonítható. Motívumai, a hosszúszerű szegfűk csepp alakú hosszú virágban elhelyezve egy nagyobb, hatszirmú virágot formáznak. Készítése a 20. század második felére tehető Berettyóújfaluban.⁷³ A kinyílt rózsalevelet

⁶⁹ Domanovszky–Varga 1983. 242.

⁷⁰ Leltári szám: BM I.89.41. (h.: 60 cm, sz.: 30 cm)

⁷¹ Leltári szám: BM I.2001.19. (h.: 115 cm, sz.: 88 cm, ujjh.: 51 cm)

⁷² Leltári szám: BM I.2014.106

⁷³ Leltári szám: BM I.2014.99. (Átmérője: 22 cm)

tartalmazó hosszú virágokat farkasfog öleli körbe, követve a középmenta formáját. A hullámos belső részt optikailag körre az inda egészíti ki, majd lezárul egy levelezett koszorúval és cakkozott széllal. Ügyesen szerkesztett, nagyon kellemes látvány, mind színben, mind elrendezésben harmonikus.

Ennek több tekintetben ellentéte a *fordított színállású kisterítő*⁷⁴ drapp alapon zöld rátéttel, bihari mintával, hét szegfű és egy csillagmotívum körül elrendezve (*V. tábla 2. kép*). Az alkotó a kinyílt szegfű virágok tövének azonos irányba történő elfordításával forgó mozgás érzetét kelti. Ezt a lendületet a szél kifelé cakkos farkasfoga és a középmenta „álló” csillaga fogja vissza. A csillag motívum a rozetták, csücskők csoportjába tartozik. Ezek egykor az applikált szűrők gallérjának két sarkához varrt korongokon helyezkedett el. Általában centrális elrendezésű, tö nélküli formák, mert nem volt más mintákkal kapcsolatuk. Itt is önállóan jelenik meg, mint főmotívum. Szerkezete nem változott, csak új szerepkörbe került, így továbbélése biztosított a szűrátétben is.

Ezt igazolja Erdei Lajos tanítványának, a derecskei *Sárközi Béláné*⁷⁵ népi iparművész *kisterítője*⁷⁶ is (*VI. tábla 1. kép*). Itt egy margarétát⁷⁷ fon körbe koszorúval, melynek levelezése egyfajta körforgást indít el. Ezt szépen ellensúlyozza a tövel középirányba mutató kerek virágok sora. Az alkotó kiváló szerkesztési tudását mutatja, hogy a levelek és levelezés iránya a koszorúval ellentétes.⁷⁸ Végül a harmóniát egy levelezetlen koszorú nyugalma adja meg.

Sárközi Béláné egy *nagyobb, piros-fekete kerek terítőjének*⁷⁹ margarétát helyezett a közepére⁸⁰ (*VI. tábla 2. kép*). A nagy fantáziával megáldott alkotó mesterien kombinálta a hat levelezett koszorúval körülvett, kinyílt rózsalevelet tartalmazó, kerek virágot, egy szokatlan, ám a célnak nagyszerűen kialakított, levelezett koszorúval. Ezzel megoldotta a margaréta és a következő minták közti tér problémáját. A tövel befelé néző, bimbós rózsalevelekből álló sorminta szervesen kapcsolódik a belső részekhez. A szélt kétfelől cakkos farkasfog zárja le.⁸¹ Az első pillantásra statikusságot sugárzó elrendezést – ha alaposan megnézzük – a levelezett koszorúk lágy, azonos irányú körforgá-

⁷⁴ Leltári szám: BM. I.2014.99. A terítő alkotója nem ismert.

⁷⁵ Sárközi Béláné Derecskén élő szűrátét-készítő. A Népi Iparművész címet 1967-ben kapta meg. Szöllősi-né-Zöld 2006. 44. Király Zsiga-díjjal 2016-ban jutalmazták. <http://nesz.hu/nesz/dijak-es-dijazottak/> Utolsó letöltés: 2017. február

⁷⁶ Leltári szám: BM. I.2002.18.

⁷⁷ Szintén a rozetták, csücskők csoportjába tartozik.

⁷⁸ Leltári szám: BM. I.2002.18. (átmérő: 30 cm)

⁷⁹ Leltári szám: BM. I.2002.19.

⁸⁰ Kállai et. al. 2008. oldalszám nélkül (alkotói portré)

⁸¹ Leltári szám: BM. I.2002.19. Szűrátétes terítő. Átmérő: 49 cm

sa és a belső levelezett koszorúformákat követő, finom dinamika teszi mértéktartóan mozgalmassá. Mindkét terítőt alkotójuk adományozta a Bihari Múzeumnak.

A gyűjtemény legnagyobb, eredetileg *nyers alapon, piros rátétű, kör alakú terítőjének*⁸² (VII. tábla 1. kép) középmentája szintén a szűrők csücskjén lévő minták egy újabb változatát tartalmazza. Az ismeretlen alkotó, terítője használt állapotban került be a múzeumba, az alakja oválissá, az eredeti nyers szín pedig drappá vált. Szegfűk díszítik körben nagyon szabályosan, három, koncentrikusan táguló félcseresznyés farkasfog és sorminta ismétlődik rajta, az elrendezés az alkotó kísérletező kedvét mutatva.

A *négyszögletes terítők*⁸³ között is találunk olyat, amelyiknek rozetta a közepe (VII. tábla 2. kép). Alkotója a saroknál hosszú virággá váló, kinyílt rózsalevél segítségével szép példát ad a kör és a négyzet kombinációjának szerkesztési problémája megoldására. Szerkesztési és kivitelezési tudásával, nagy gyakorlatával méltó követője mesterének. A fekete alapon piros, szűrkrét mintás alkotást szintén a Derecskén élő Sárközi Béláné népi iparművész készítette és ajándékozta a gyűjteménynek.

A téglalap alakú terítők között fellelhető *kisebb, fekete alapon piros rátétes munka*⁸⁴ (VIII. tábla 1. kép) szerkesztése és kivitelezése azért érdekes, mert a szélezés visszaidézi a szűrőket, valamint a gyűjtemény szűrkrétés párnáit. Szokatlan megoldású a dupla alap, amelyre az alapszínnel egyező cérnával varrta le készítője a kétsoros nyargalást. A kehelylevélkés tövű virágok és a félcseresznyés farkasfog is visszatérő motívum. A terítő tökéletes szerkesztésű, a belső elrendezés követi a külső formát. Berettyóújfaluban *Koós Imre*⁸⁵ készítette és ajándékozta a múzeumnak.

Az előzővel megegyező színállású az a *terítő*⁸⁶ (VIII. tábla 2. kép), amely a szintén Derecskén élő *Porkoláb Ferenc*⁸⁷ népi iparművész, a népművészet mesterének alkotása. A szűrkrét-készítést autodidakta módon kezdte, majd a Komádiban élő *Nagy Gyula* népi iparművéstől tanult.⁸⁸ Terítőjének két nagy központi díszé szív formájú, amelynek nagy, belső tere a kitöltés új lehetőségének szép példáját mutatja be a szűrkrétben.

⁸² Leltári szám: B.M. I.90.9. (legnagyobb átmérője: 67 cm, átmérő 57cm)

⁸³ Leltári szám: BM I.2002.17. (h.: 30 cm, sz.: 30 cm)

⁸⁴ Leltári szám: BM I.74.314. (h.: 43 cm, sz.: 33-34 cm)

⁸⁵ Koós Imre berettyóújfalui szűrkrét-készítőről kevés adattal rendelkezünk. Annyi biztos, hogy 1990-ben még alkotott. (A Bihari Honismereti Tábor néprajzi csoportja ellátogatott a mesterhez. Bihari Múzeum adatára 1818.2001.)

⁸⁶ Leltári szám: BM. I. 2014.123. 2014. (h.: 70 cm, sz.: 30 cm)

⁸⁷ Porkoláb Ferenc derecskei szűrkrét-készítő. A Népi Iparművész címet 2001-ben kapta meg Szöllősiné-Zöld 2006. 42., Népművészet Mestere 2014-ben lett. <http://nesz.hu/a-nepmuveszet-mesterei/> Utolsó letöltés: 2017. február.

Leltári szám. BM I.2002.18.

⁸⁸ Kállai et al. 2014. 31. Kezdetben feleségével a Budapesti Népművészek Szövetkezeténél voltak bedolgozók.

Az itt található kehelylevélkés, bihari szegfűs, kerek virágok a külső részeken hosszú formát nyerve jelennek meg. A virágok négyes tagolása a két szívben és azon kívül is mindkét oldalon kétszer jelenik meg. A terítő dinamikus mintáját a levelezett koszorú mellett a széleket lezáró tölgyfalevél adja. Az alkotó adományaként került a múzeumba.

Varga Lászlóné⁸⁹ szürrátét-készítő népi iparművész nagyméretű terítőjének⁹⁰ jellemzői sok közös vonást mutatnak a textilgyűjteményben megtalálható falvédőivel. Ő kivételt képez az alkotók között, mert a Hajdúságban, Debrecenben élt, alkotott.⁹¹ Érdekes, hogy virágainak formája mégis derecskei teljes kör, amelyen nincs kehelylevélke. Mesterének oktatója, vagy példaképe Erdei Lajos lehetett, mert a falvédőkön is csak derecskei mintákat használt.

A terítő (IX. tábla 1. kép). szélét levelezett koszorú zárja le. Levelezésének iránya megegyezik a sormintában felhasznált, azonos mintaelemmel, csak ott már hullámmászsal társul. Ez meghatározza a belőle kiinduló hosszúvirágok irányát. Befelé haladva a szerkezeti részeket farkasfog választja el. A következő sorminta virágai kerek, tövük iránya a belső rész felé néz. Ezt a nyugalmat az indák azonos irányú hajladozása teszi mozgalmassá. Ennek a résznek az ellentétes irányú elrendezése a nagy méretet érdekessé teszi, hiszen így vezeti a tekintetünket. Mégis a legizgalmasabb rész a legbelső, ahol a hat nagy körbe rendezett mintát a közöttük lévő, keretezett levelekkel játékosan élére állított négyzeteknek is nézhetjük. Nagyon igényesen kidolgozott, különlegesen szerkesztett alkotás, akárcsak a három, általa készített és adományozott nagyméretű falvédő is.

Az előző terítővel rokon a fekete alapon piros szívmintás falvédő⁹² (IX. tábla 2. kép) optikai játékosága. Három hegyével összeforgatott középminta van rajta, de ha a közöttük lévő, elforgatott szíveket nézzük, akkor négy főmotívumot látunk, és az előzőek elveszítik dominanciájukat. Ilyet csak olyan alkotó tud készíteni és engedhet meg magának, aki a mesterségbeli tudás mellett nagy fantáziával is megáldott és nagyon szereti, élvezi, amit csinál. Olyan alkotó, aki nem vész el a részletekben.

Varga Lászlóné egy újabb alkotásán⁹³ (IX. tábla 3. kép) a nyugodt részletek, a levelezett koszorú, a cakkos farkasfog, a tövel befelé néző sorminta és a középrész szívmintái vannak jelen. Ha a térkitöltést figyeljük, körben a főmintákat érintő mintahullámmázst veszünk észre, akárcsak a sorminták esetében is.

⁸⁹ Varga Lászlóné Debrecenben alkotó szürrátét-készítő népi iparművész volt. Tudását lányának, Csepreghy Tamásné Varga Piroška szürrátét-készítő népi iparművésznek adta át. Nagy–Paróczainé–Tárné 2006. 64.

⁹⁰ Leltári szám: BM I.93.106. (h.: 140 cm, sz.: 58 cm)

⁹¹ Debrecenben Vámosi Frigyesnél tanult. Nagy–Paróczainé–Tárné 2006. 64.

⁹² Leltári szám: BM I.93.107. (h.: 140 cm, sz.: 70 cm)

⁹³ Leltári szám: BM I.93.107.

Az egyik legnehezebb szűrátétes díszítési mód az *aláarakás*. Egy kisebb tárgyon is nagy odafigyelést, sok plusz időráfordítást igényel, nemhogy egy közel kétméteres falvédőn.⁹⁴ A *nyers alapon piros rátétű és fekete aláarakásos falvédőn* a kiváló szerkesztés mellett nagyszerű kivitelezésről is tanúbizonyságot tesz Varga Lászlóné.

Az aláarakás szerkesztésének két fajtája van. A főbb motívumok aláarakásával kiemelhetjük a kívánt részleteket, vagy minden mintát aláarakunk. Ezen a falvédőn minden virág aláarakott, kivéve a levelezett koszorút. Akárcsak a szűrőkön, itt is a cifrázás a cél. A rengeteg munka elérte célját, csodálatos látványt nyújt.

Készítőjének kísérletező szelleme mutatkozik meg *az azonos színű, de aláarakás nélküli falvédőn*⁹⁵ (X. tábla 1. kép) is. A szélek kétsoros csigának nevezett nyargalásánál az alapon túlengedi a rátétet és a terítőkre jellemző módon szélcakkozza. Így a rátét színe dominál. Ennek a lakástextíliának a szerkesztése merész, már feszegeti és áttöri a határokat, a szó mindkét értelmében. A korábban vizsgált díszpárnáknál ez a fajta próbálkozás nem volt elég sikeres és esztétikus. Ezzel szemben itt már ez a különleges megoldás jól átgondolt. A textília legfőbb erénye az, hogy olyan elrendezésű mintákat szerkeszt egy elnyújtott főmotívummá, amelyeket korábban senki. Mindez szemet gyönyörködtető látványt nyújt, egyáltalán nem érezzük túlzásnak. A nagyméretű tárgyak között itt már megjelenik a csillag csücskő minta is, szám szerint nyolc, de nem fődíszként, hanem beépítve a kompozícióba.

E két utóbbi falvédő különbözik a sorminták számában. Ennek oka a középmenta és a falvédő szélessége, a kompozíciós elképzelés lehet. A Debrecenben élő és alkotó Varga Lászlóné minden Bihari Múzeum-beli tárgyán derecskei kinyílt rózsalevelet találunk.

Használati tárgyak

A posztómetszett szűrők díszítményeinek továbbéltetésének egy újabb lehetőségét jelentik azok a kisebb, vagy nagyobb méretű használati textíliák is, melyekre napjainkban egyre gyakrabban kerülnek fel rátétdíszítések. Ilyen tárgyakra gondolhatunk, mint a könyvborítók, szemüvegtokok, papírzsebkendő- és mobiltelefon-tartók stb., s egyre több viselet-kiegészítő tárgyon, mint például a táskákon is megjelennek ezek a díszítmények. A Bihari Múzeum gyűjteménye egyetlen ilyen rátétdíszítésű tárgyat, egy *női táskát*⁹⁶ (X. tábla 2. kép) őriz, alkotója ismeretlen.

A táska anyaga posztó, bélése selyem. Rendeltetésének formája megfelel. Az ünnepi, nyers alapon fekete rátétes szűrők színvilágát követi,⁹⁷ a tárgy méretének és formá-

⁹⁴ Leltári szám: BM I.93.109. (h.:190 cm, sz.: 68 cm)

⁹⁵ Leltári szám: BM I.93.108. (h.:160 cm, sz.: 66 cm)

⁹⁶ Leltári szám. BM I. 93.147.

⁹⁷ Lásd pl. a Bihari Múzeum BM I.2001.19. leltári számú szűrje. Közli Gyönyörűné i. m. 79., 80., 88.

jának megfelelő mintaszerkesztéssel. Bihari kehelylevélkés virágainak elrendezése kiváló szerkesztési tudásra vall. A tárgy két táska összevarrásából jött létre. A táskák felső részénél varrták össze azokat, itt rögzítették a vállpántot is. Kiegészítői, a fém patentok, kapcsok, bőrszíjak illeszkednek a táska egészéhez. A szélek a minta színével azonos színű bőrrel szegettek, keretezettek, a vállszíja is fekete. Minden táskarész egyenként 3 zsebet tartalmaz, amelyet egy-egy patent zár be. A két rész önállóan is megállná a helyét. A táskaelemek közötti hátlapok is mintásak, ennek szükségessége vitatható, mivel viseléskor nem látszik. A négy oldalon elhelyezett minta mindegyike más és más. Felfedeztem közöttük a nagyszalontai szűrszabó *Katona Mihály*⁹⁸ mintakönyvének csücskö mintáját.⁹⁹ (*X. tábla 3. kép*) A Bihari Múzeum textilgyűjteményének egy bihari rátétes szűrén¹⁰⁰ is megtalálható ez a specifikusan bihari, ritkán használt minta.¹⁰¹

A táska egyik felének patentje közelében egy szépen ívelt, fekete I betűforma rátét látható, ami arra utal, hogy megrendelésre készülhetett, nagy valószínűséggel a táskatulajdonos hölgy keresztnevének kezdőbetűje lehetett, tehát tulajdonjelzés.

A megformálásában és díszítésében egyaránt igényes táska készítője valószínűleg bőrműves közreműködését is kérhette a kiegészítők elkészítésénél. Ez is példája annak, hogy a szűrrátétet-készítők többsége nem rendelkezik egyéb mesterségbeli ismeretekkel. Viseletvarróval, bőrművessel közösen kell, hogy létrehozzák alkotásaikat, ha újítással próbálkoznak. Ritka és szerencsés szituáció az, ha egy alkotó több mesterség ismeretében önállóan hozhatja létre alkotásait.

Mint ahogyan a fentiek is mutatják, a Bihari Múzeum nagyszámú, szűrrátétes tárgyai, textíliái egy átfogó képet nyújtanak a posztómetszett szűrők rátétes díszítményeinek továbbéltetési törekvéseiről. Ebben a maga nemében ritka, igen gazdag gyűjteményben a kor minden neves szűrrátét-készítőjének van munkadarabja. Ezért teljes keresztmetszetében vizsgálható a mesterség változása, az alkotói sajátosságok és egyéni jellemzők egyaránt. Az általam vizsgált tárgyak bemutatják azt a sikeres folyamatot, ahogyan az egyes alkotók a mesterség továbbéltetési lehetőségeit keresték, kikísérletezték és sikeresen meg is találták, igazodva a kor elvárásaihoz és igényeihez. Ezek a munkák felbecsülhetetlen szerepet töltenek be egy ritka kézműves tevékenység fennmaradásában, továbbéltetésében, s a ma élő alkotókat is arra kell, hogy ösztönözzék, hogy merjenek kísérletezni, megújulni.

⁹⁸ Katona Mihály szűrszabó volt Nagyszalontán, akinek „applikációs-rajzkönyvét” a „Néprajzi Tárnak sikerült megszerezniük”. Györffy 1930. (2004). 53–54.

⁹⁹ Györffy 1930. (2004). 78. és 101. 114.

¹⁰⁰ Leltári szám. BM I.2001.15. Közli Gyönyörűné i. m. 79., 92.

¹⁰¹ Gyönyörűné i. m. 93.

A lakástextilek divatja jelenleg múltóban van. Ezért, a hatvanas évek problémájával ma is szembe kell néznünk. Milyen tárgyakon éljenek a minták tovább? Hogyan lehet a mindennapi életben használható tárgyakon megjeleníteni ezt a sajátosan egyedi, magyar kézműves mesterséget?

A szűrőtét újításból született és ma is új irányokat keresnek az alkotók azért, hogy az emberek mindennapjainak részeként, a jövő számára tovább éljen ez a bihari sajátosság.

Irodalom

BÉRES András

1955 *A debreceni cifraszűr*. Múzeumi füzetek, Debrecen

DOMANOVSKY György–VARGA Marianna

1973 *Népi iparművészet 1953–1973*. Magyar Nemzeti Galéria, Népi Iparművészeti Tanács, Háziipari és Népi Iparművészeti Szövetkezetek Országos Szövetsége Révai Nyomda, Budapest

1983 *Mai magyar népi iparművészet*. Képzőművészeti Kiadó, Budapest

FARAGÓ József–NAGY Jenő–VÁMSZER Géza

1977 *Kalotaszegi magyar népviselet*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

FEKETE Aladárné (szerk.)

1983 *A magyar nép iparművészet harminc éve* [kiállítási katalógus]. Budapest

FLÓRIÁN Mária

1997 *Öltözködés. Magyar néprajz IV. Életmód*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 585–764.

GÁBORJÁN Alice

2000 *Cifraszűrök*. Néprajzi Múzeum, Budapest

GYÖNYÖRŰNÉ Erdei Judit

2014 *Rátétes cifraszűrök a Bihari Múzeum gyűjteményében*. In: Sándor Mária (szerk.): *A Bihari Múzeum Évkönyve XVII–XIX*. Berettyóújfalu. 71–94.

GYÖRFFY István

1930 (2004) *Magyar népi hímzések. A cifraszűr*. Karcag, a szerző kiadása.
(Reprint kiadás: Nap Kiadó Kft.)

1983 (1926) *Alföldi népelet*. Gondolat, Budapest

I. SÁNDOR Ildikó–SÁNDOR Mária

2014 *Egy székely tanítónő Bihar hagyományaiért*. Dr. Sándor Mihályné Nagy Gabriella néprajzi és közművelődési tevékenysége. In: Sándor Mária (szerk.), *A Bihari Múzeum Évkönyve XVII–XIX*. Berettyóújfalu. 277–301.

JANKOVICS Marcell

1998 *A fa mitológiája*, Debrecen

KÁLLAI Irén–MAGYAR Zita–TÖRÖK Istvánné–VERESSNÉ BALOGH Anikó

2014 *20 éves a Bihari Népművészeti Egyesület*. Berettyóújfalu

KOVÁCS Károly

1997 *Népművészet a nyolcosztályos gimnázium V–VII. osztálya számára*, 15–17 éveseknek, 2. kötet. Nemzeti tankönyvkiadó, Budapest

LENGYEL Györgyi

1975 *Kézimunkák. Új technikák-új megoldások*. Magyar Nők Országos Tanácsa. Kossuth Könyvkiadó, Budapest

1978 *Népi kézimunkák*. Magyar Nők Országos Szövetsége. Kossuth Könyvkiadó, Budapest

NAGY Mária–PARÓCZAINÉ Simay Ildikó–DR. TAR Károlyné

2006 *Kézművesek Debrecenben* (Hagyományörzők sorozat.) Debrecen

PACH Zsigmond Pál

2003 *Szűrkeposztó, szűrposztó, szűr. Fejezetek a magyarországi szövőipar korai történetéből*. (Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 31.), Budapest

SZÖLLŐSI Imréné–ZÖLD Klára

2006 *Tízéves a Derecskei Kézműves Kör*. Debrecen

TARJÁN Gábor

1993 *Mindennapi hagyomány*. Néprajzi ismeretek mai használatra. Tankönyv 12–18 éves tanulók számára. Budapest

2005 *Folklór. Népművészet. Népies művészet. Kalauz a magyar népművészethez*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest

V. SZATHMÁRI Ibolya

1987 Hajdúböszörményi szűr. In: Nyakas Miklós (szerk.): *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve VI*. 1987. Hajdúböszörmény. 151–172.

2002 A szűrkészítés, szűrhimzés, szürszabó mesterség, szűrkrétét. In: *Élő népművészet Hajdú-Bihar megyében I*. A Népművészet Mesterei Debrecen, 13–29.

2011 Népélet a Berettyó mentén a XVIII–XX században. Gazdálkodás, kereskedelem, kézművesség, viselet, táplálkozás. In: Kállai Irén (szerk.): *Berettyóújfalu az újkőkortól napjainkig*. 96–115.

Judit Gyönyörűné Erdei
Hungarian felt overlay (“szűrrátét”) works in the textile collection
of Bihari Museum

“Szűr” is a typical Hungarian cloak-like felt coat that had been worn by men. It is made of woollen felt compressed by various methods, which can well withstand extreme weather. The craftsmen specialized to produce this type of coat were called felt coat tailors (“szűrszabó”). After sewing machines were spread across Hungary the tailors of Bihar created so called overlay felt coats that appeared also in other regions of the Carpathian Basin later. After felt coats disappeared from everyday clothing felt overlay decorations persisted on home textile products.

The wide range of felt overlay works and textiles of Bihari Museum provides a comprehensive view on the efforts aimed to save decorative overlay patterns of felt coats. This uniquely rich collection presents works from all of the recognized felt overlay makers of the era. Therefore the changes of the craftsmanship, characteristics of the craftspeople and individual features can also be examined at the same time. Products analysed by the study demonstrate a successful process how certain craftspeople searched for the opportunities to preserve their craftsmanship, and made attempts and finally found the way to align it to the expectations and needs of these times. Their works are invaluable for the preservation and survival of this rare craftsmanship.

Judit Gyönyörűné Erdei
Gegenstände mit Verzierung durch Szűr-Applikationen in der Textilsammlung
des Bihari Museums

Der Szűr ist ein typisches ungarisches Kleidungsstück von Art Mantel, diese wurden von Männern getragen. Der Stoff war ein Gewand, gewoben aus Wolle, verdichtet durch verschiedene Verfahren, der gegen unterschiedliche Witterungsbedingungen widerstandsfähig ist. Er wurde von Szűr-Schneidern gefertigt. Durch die Verbreitung der Nähmaschinen in Ungarn fing man in Bihar die sog. Szűr-Mäntel mit Applikationen herzustellen, von hier breitete es bis zu Regionen im Karpatenbecken aus. Mit Verschollen der Szűr-Tracht ging die Verzierung durch Szűr-Applikation nicht unter, sie überkam auf verschiedene Wohntextilstücke.

Die Gegenstände, Textilien mit Verzierung durch Szűr-Applikationen des Bihari Museums legen ein umfassendes Bild über Weiterlebensbemühungen der Verzierungen durch Szűr-Applikationen. In der einzigartigen, sehr reichen Sammlung gibt es Stücke von allen namhaften Szűr-Applikationsmeister. So kann die Veränderung der Kunst in ihrem Querschnitt untersucht werden, sowohl die Schaffens- als auch die Einzelmerkmale. Die in der Studie untersuchten Gegenstände stellen den erfolgreichen Vorgang dar, wie die einzelnen Schöpfer nach Weiterlebensmöglichkeiten der Meisterschaft suchten, experimentierten und Erfolg hatten, angepasst den Erwartungen und Ansprüchen der Epoche. Diese Meisterstücke spielen eine unschätzbare Rolle im Weiterbestehen einer seltenen Handwerkertätigkeit.

I. tábla

1. kép. A BM I.89.42. leltári számú díspárna eleje jellegzetes bihari szüregallér elrendezéssel. Mezei András alkotása.

2. kép. A BM I. 89.42. leltári számú díspárna hátulja, amelyen a bihari szűrőkre jellemző bokorvirág motívum jelenik meg az elej színeinek felcserélésével.

1. kép. A BM I. 89.41. leltári számú díszpárna. Mezei András készítette

2. kép. A BM I.89.41. leltári számú díszpárna, amelyen a bokorvirág az első oldal alapjának színével egyezik meg.

III. tábla

1. kép. Ez a díszpárna valószínűleg Tóth Lajos munkája, az új formának megfelelő, új szerkesztési elv megjelenésére szép példa. (Leltári szám: BM I.2014.104.)

2. kép. Az Erdei Lajos által készített, aláakásos díszpárna a készítő tökéletes tervezési tudását dicséri. (Leltári szám: BM I. 2014.106.)

1. kép. Mezei András szélcakkozás közben. Eszközei: tőke, szélcakkozó és fakalapács. (Biahri Múzeum adataira Ad/VIII.1018-99.)

2. kép. A BM I.74.294 leltári számú körző, amelyet a párnák és terítők körformáinak az anyagon történő könnyebb kiszerkesztéséhez használtak.

V. tábla

1. kép. A kerek terítő főmotívumának szerkesztése Erdei Lajos párnájának közepével rokon. (Leltári szám: BM. I.2014.99.)

2. kép. A kerek virágok tövének azonos irányba történő elforgatásával örvénylő hatást ért el a készítője. (Leltári szám: BM I. 2014.100.)

1. kép. A BM I.2002.18. leltári számú szűrrátétes terítő. A stabilitás és forgás harmonikus szerkezetté válik Sárközi Béláné alkotásán.

2. kép. A BM I.2002.19. leltári számú szűrrátétes terítő mesteri szerkesztési tudást, tökéletes kivitelezést tükröz. Sárközi Béláné munkája.

VII. tábla

1. kép. Terítő bihari kehelylevélkés kerek virágokkal. (Leltári szám: BM I.90.9.)

2. kép. Négyzet alakú szűrrátétes terítő. A minta elrendezése a kör és négyzet közötti átmenet szép példája. Alkotója Sárközi Béláné. (Leltári szám: BM I.2002.17.)

1. kép. A terítő érdekessége, hogy az alap dupla, és a szélcakkozás után az alapon kétsoros nyargalás található, majd csak az után jön a piros rátétdísz.

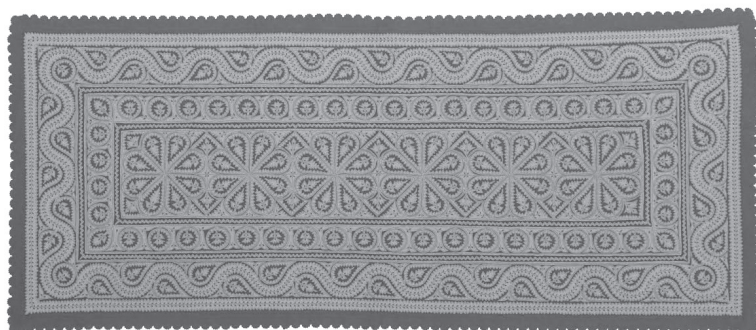
Készítője Koós Imre. (Leltári szám. BM I. 74.314.)

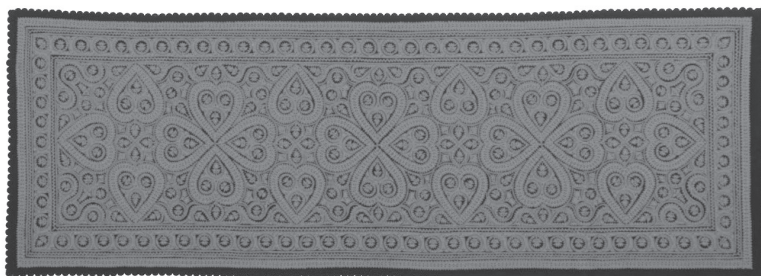
2. kép. Porkoláb Ferenc terítője. Tölgyfalevél szegélyű, nagy szív mintás alkotás.

(Leltári szám. BM. I. 2014.123.)

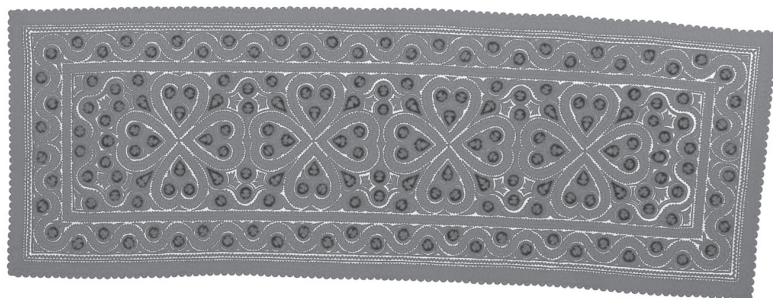
IX. tábla

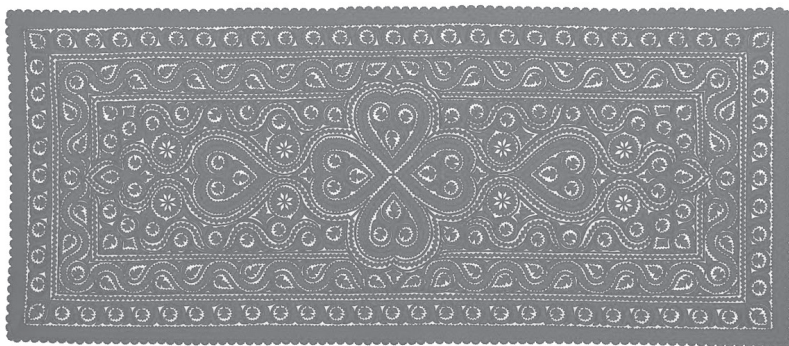
1. kép. Varga Lászlóné terítője. A kör és az élére állított négyzetek optikai játéka teszi különlegessé. (Leltári szám. BM I.93.106.)

2. kép. Szerkesztési bravúrt láthatunk a szívformák elforgatásával, optikai játékot. Varga Lászlóné alkotása. (Leltári szám. BM I.93.107.)

3. kép. Az aláakásos technika és a hullámzó motívumok teszik különlegessé ezt a tárgyat. Varga Lászlóné munkája. (Leltári szám: BM I.93.109.)

1. kép. Varga Lászlóné falvédője. (Leltári szám: BM I.93.108.)

A belső mintaszerkesztés a körbefutó farkasfoggal egy hatalmas, szokatlan, a kereteket áttörő formát képez.

2. kép. A szűrrátétes gyűjtemény legkülönlegesebb darabjának eleje kehelylevélkés virágaival, anyagával és színeivel az applikált szűrőket idézi.

(Leltári szám: BM I. 93.147.)

3. kép. A két részből összeállított női táska. (Leltári szám: BM I.93.147.) A cseresznyekoszorúból kinövő kehelyleveles virágminta nagyszalontai jellegzetesség.

